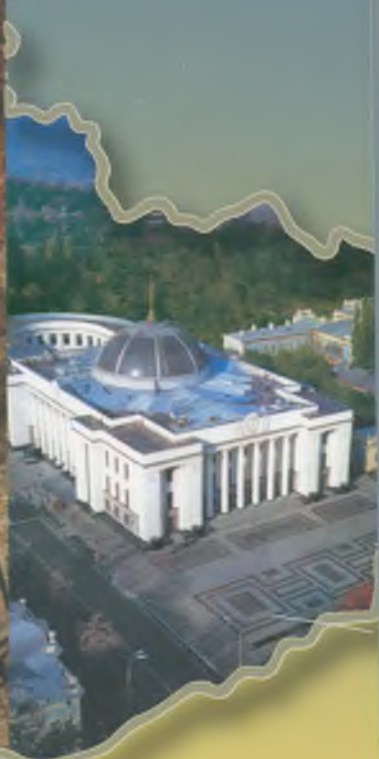

Історичний журнал

НАУКОВЕ
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНЕ
ВИДАННЯ

5

2007

Історичний журнал

2007

НАУКОВЕ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ
ВИДАННЯ

Державне спеціалізоване
видавництво «Вища школа»
Інститут політичних
і етнопонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

CONTENTS

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ		ARTICLES AND SCIENTIFIC RESEARCH
<i>Котигоренко В.</i> Версії державної національно-мовної політики як ризики	3	<i>Kotygorenko V.</i> The alternatives of state national and language policy as risks
ПОВІДОМЛЕННЯ		REPORTS
<i>Погребинська І.</i> «Східноєвропейський варіант» міжетнічної взаємодії в умовах формування національної ідентичності	14	<i>Pohrebinska I.</i> Eastern European version of ethnic interaction in conditions of forming national identity
<i>Стопчак М.</i> Основні етапи військового будівництва за доби Директорії УНР (до історіографії проблеми)	30	<i>Stopchak M.</i> Major Stages of Military Development in the Era of UNR Dyrectoriya (on historiography of the problem)
ТРИБУНА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ		TRIBUNE OF YOUNG SCIENTIST
<i>Литвин І.</i> Соціальні конфлікти та виступи селян київських монастирів у другій половині XVII – XVIII ст.	44	<i>Lytvyn I.</i> Social conflicts and fight of Kiev's monasteries subjects in the second part of XVII – XVIII century
<i>Шаповал А.</i> Дипломат Української Народної Республіки (до 130-річчя від дня народження Дмитра Антоновича)	51	<i>Shapoval A.</i> The diplomat of the Ukrainian National Republic (To the 130 th anniversary of Dmytro Antonovych)
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО І МЕТОДИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ		HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDY AND METHODS OF THE HISTORICAL RESEARCH
<i>Ясь О.</i> Рационалізм versus романтизм: М. Маркевич як перехідний тип історика	62	<i>Yas' O.</i> Rationalism versus romanticism: M. Markevich as transitional type of the historian
<i>Калакура Я., Лебедєва Ю.</i> Джерела з державницького напрямку української історіографії 1920–1930-х років	74	<i>Kalakura Y., Lebedeva Y.</i> Sources on the state school of Ukrainian historiography
<i>Палиєнко М.</i> Джерела з історії української еміграції у фондах російських архівів	84	<i>Paliienko M.</i> Sources on the Ukrainian Emigration History in the funds of Russian Archives
НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ		IN ASSISTANCE TO THE TEACHER OF HISTORY
<i>Михайлюк М.</i> Нацистський режим в Україні: побут і дозвілля окупантів	101	<i>Mykhaylyuk M.</i> Nazi regime in Ukraine: daily life and leisure hours of invaders
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ		DOCUMENTS AND MATERIALS
<i>Черченко Ю.</i> Неопубліковані документи про Олега Ольжича (1937–1941 рр.)	111	<i>Cherchenko Y.</i> The new documents about Oleg Olzhych (1937–1941)
ВІТАЄМО	125	CONGRATULATIONS
РЕЦЕНЗІЇ		REVIEWS
<i>Білик Б.</i> Новий часопис із соціальної історії	126	<i>Bilyk B.</i> New scientific collection on social history
КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ	128	BOOKSHELF

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО І МЕТОДИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 930 Маркевич М.

Олексій Ясь,
кандидат історичних наук,
старший науковий
співробітник Інституту
історії України
НАН України

**РАЦІОНАЛІЗМ
VERSUS
РОМАНТИЗМ:
М. МАРКЕВИЧ
ЯК ПЕРЕХІДНИЙ
ТИП ІСТОРИКА**

Праця Миколи Маркевича «История Малороссии» (М., 1842–1843. Т. 1–5; далі – ИМ) постала на хвилі українських культурницьких та ностальгійно-патріотичних інтенцій 30–40-х років XIX ст., до якої долучилися тодішні романтичні віяння.

Ця студія з'явилася після двох видань «Истории Малой России» (далі – ИМР) Д. Бантиша-Каменського (1822, 1830) і майже збіглася з її третім виданням (1842) та публікацією «Истории Русов» (1846; далі – ИР).

Утім, ще напередодні появи ИМ в колах тодішньої освіченої громадськості склалася думка про її блискучий літературний стиль.

Зокрема, вже рецензенти третього видання ИМР називали очікувану працю М. Маркевича «красномовною» [1], а опубліковані з неї уривки [2] характеризували як чудові [3].

Ці коментарі вказували на ті істотні інтелектуальні зрушення, які відбулися в уподобаннях як освіченої читацької публіки, так і вимогах академічного середовища, порівняно з першими десятиліттями XIX ст. Відтепер від історика очікували не лише представлення достовірного та повчального, а й яскравого і колоритного образу минувшини з довершеним стилістичним опрацюванням тексту.

З означеної перспективи ИМ була проміжною працею. Недаремно її розглядають як своєрідну межу між «дворянським і буржуазним періодами» в історичній думці (М. Марчен-

ко) [4], місток, перекинутий «від історіографії епохи просвітництва через романтичну культуру до позитивістсько-народницької історичної думки» (В. Кравченко) [5], перехідну працю між дворянською патріотичною історіографією початку XIX ст. та українським романтичним народництвом (З. Когут) [6].

В історичній та громадській думці кінця XIX – першої третини XX ст. ИМ оцінювалася здебільшого в скептично-негативному сенсі (М. Василенко, М. Грушевський, І. Крип'якевич, М. Макаров, О. Пипін, І. Франко та ін.) [7].

Більш адекватні та помірковані оцінки й тлумачення, які вписують зазначену працю М. Маркевича в загальний контекст української історіографії академічної доби, представлено в сучасних студіях, що спричинилися до певної реабілітації його як історика (В. Ульяновський, В. Кравченко) [8].

Однак історичні погляди й стиль мислення М. Маркевича і донині тлумачаться по-різному. Передусім це пов'язано з тим, що автор зазначеної праці належав до дослідників перехідного типу, які від етнографічних, музичних і поетичних зацікавлень еволюціонували до історичних та історико-статистичних студій.

Під офортом М. Маркевича, виконаним Л. Жемчужниковим 1861 р. й опублікованим в журналі «Основа», є власноручний, іронічний напис автора ИМ, який досить точно відображає його інтелектуальну еволюцію: «Нині волосья моє сиве і скуйовджене, вуса об-

© О. Ясь, 2007

висли, музику замінила історія, поезію – статистика» [9].

Втім, на відміну від Д. Бантиша-Камєнського М. Маркевич не був безстороннім спостерігачем і літописцем малоросійської минувшини. Ще в молоді роки він уважав себе «добрим малоросіянином», про що зазначав у листі до К. Рилєєва від 25-го вересня 1825 р. [10].

Світосприйняття і погляди М. Маркевича спершу формувалися в середовищі старих панських осередків культури, адже він належав до відомого козацько-старшинського роду єврейського походження Марковичів-Маркевичів, зокрема успадкував велику родову бібліотеку.

Майбутній історик навчався у Приватному пансіоні П. Білецького-Носєнка (1814–1817), якого дехто з дослідників вважає «типовим представником котляревщини» [11]. У 1817–1820 рр. він здобув освіту у благородному пансіоні для дворянських дітей при Головному педагогічному інституті в С.-Петербурзі [12].

Саме навчання в імперській столиці й подальша військова служба (1820–1824) допомогли йому спізнатися з поетами Є. Баратинським, А. Дельвігом, О. Пушкіним, композитором М. Глінкою, декабристами В. Кюхельбекером і К. Рилєєвим та багатьма ін.

Заразом він підтримував взаємини з багатьма відомими українськими діячами, зокрема з О. Бодянським, М. Гоголем, Є. Гребінкою, І. Котляревським, М. Максимовичем, Т. Шевченком та ін.

Поетичні експерименти й етнографічні захоплення малоросійською минувшиною і підвели М. Маркевича до власне історичних зацікавлень.

У 1831 р. у передмові до збірки «Украинские мелодии» М. Маркевич згадує про свої наміри на ниві історіописання: «Якщо вистачить на те сил моїх і часу, можливо, я наважусь принести моїм співвітчизникам та землі, яка вигодувала колись наших прабатьків, а нині зберігає їх рештки – докладний

опис красот історичних, чарівність природи, звичаїв, обрядів, одягу, давнього правління Малоросійського (курсив наш. – Авт.). Приємно було б згадати, який був Батурин, якою була вдача, мова, приємно уявити собі вітчизну у дні її минулі» [13]. Відтак подана цитата виявляє естетично-літературні й етнографічні устремління М. Маркевича щодо історії України на початку 30-х років XIX ст.

Звичайно, вони зазнали певної еволюції впродовж десятиліття, що розділяє вказану сентенцію і написання ИМ. Однак ця еволюція, мабуть, не була істотною, на що вказують численні літературні пасажі у викладі історичного матеріалу на сторінках згаданого вище п'ятитомника.

Крім літературної й етнографічної практики чільне місце в творчості та житті М. Маркевича посідала антикварна діяльність. Він одержував незрівнянну насолоду від самого процесу пошуку й збирання історичних пам'яток, документів і матеріалів, який часто-густо перетворювався для нього на самоціль. Причому це захоплення споглядаємо навіть в історико-статистичних працях цього автора [14].

В одній зі своїх розвідок М. Маркевич докладно розповів про історію формування власного зібрання. Ще на початку 1850-х років він згадував про те, з якою пристрасстю і величезним емоційним запалом він збирав свій архів [15]. Тому наприкінці життя тяжкохворий історик дуже переймався долею цієї величезної колекції. Зокрема, він планував продати право на її видання під назвою «Маркевичевский архив» на кшталт «Древней Российской Вивлиофики» (1773–1775) М. Новикова.

У передмові до історичних актів, опублікованих 1848 р., автор досить промовисто висловив і своє ставлення до свідчень джерел: «...я вважаю священним обов'язком передавати всім моїм співвітчизникам будь-які нові відомості, отримані мною про минуле життя пращурів наших та всієї краї-

ни» [16]. Тож їхня самоцінність видається історика найважливішою, а думка про критичне опрацювання набутих матеріалів побутує десь на маргінесі його уявлень.

Наразі в історіографії знаходимо різні погляди про М. Маркевича як ученого: «поет-історик» (М. Максимович) [17], «зразок місцевого патріота та практичного етнографа-аматора» (О. Пипін) [18], не стільки дослідник-історик, скільки письменник (О. Грушевський) [19], «представник українсько-російського романтизму» (Д. Чижевський) [20], «ентузіаст-компілятор» (О. Прицак) [21], поет-учений (С. Крижанівський) [22] та ін.

Варто наголосити, що М. Маркевич принципово поділяв дослідницьку працю історіографа й історика. Він, зокрема, вважав, що перший пише тільки для вченої громадськості, останній — для всіх [23]. Причому призначення історика автор ИМ вбачав передусім у літературному опрацюванні фактографічного матеріалу.

Та найкраще дослідницькі мотивації й інтенції простежуються в його полемічній реакції на велику рецензійну статтю М. Полевого, присвячену ИМР Д. Бантиша-Каменського. Власне, М. Маркевича найбільше зачепила заувага рецензента про відчуження росіян від «туземців» (малоросіян), зокрема його протиставлення москалів та козаків [24].

М. Маркевич навіть написав окрему розвідку «О Малороссии и об Украине», яка мала увійти до його майбутньої книги «О Малороссии» [25]. На його думку, «...починаючи з Олега та до Новгородців XIV віку всі нас уважали переважно Росіянами, та й наше Ім'я Малоросіяни це доводить» [26]. Ця теза нагадує відомі пасажі знаменитої дискусії «південців» та «північан».

Однак М. Маркевич не обмежується вказаною констатацією. Він наголошує на славі та гордості, пов'язаних з козацтвом [27], на виключній ролі Києва як духовного й релігійного цен-

тру всієї Русі [28], обстоює думку про значення етноніму Україна як пограничної землі та відкидає тлумачення М. Карамзіна («прилегла до поля стона») [29].

Зазначені зауваги виказують загальноросійську лояльність, яка дивним чином сполучається з героїко-патріотичними домінаціями історика, зокрема з його орієнтацією на своєрідні, унікальні характеристики української минуштини. Водночас М. Маркевич намагався опонувати М. Полевою як одному з провідників скептичної школи в російській історіографії, зокрема підготував розвідку «О народах Обитавших в Стране, где Господствует Язык Малороссийский» [30].

Ця стаття, як і праця історика «О Малороссии и об Украине», була підготовлена, певно, в 1830-х роках і розглядалася самим автором як частина майбутньої книги «О Малороссии».

Насамперед М. Маркевич скеровує свої інвективи супроти захоплень російського вченого студіями німецького історика Бартольда Нібура, якого вважають фундатором критичного або історико-філологічного методу. Адаже М. Полевой називав його «першим Істориком нашого століття» [31]. Відтак спроби систематичного застосування критичного методу в «Истории русского народа» М. Полевого (М., 1830–1833. Т. 1–6), які досить часто призводили до необґрунтованих тлумачень та абсолютизованих висновків, М. Маркевич оцінював украй негативно.

«Європа позбулася навіженства доводити та спростовувати то чого ні довести, ні спростувати неможливо. Останній, запізнілий Гонитель Ромула і Рема Нібур помер, постав Новий напрям Історії. Доки в Росії ми не почувли про цей Новий напрям, ми Нібурили скільки сил було в нас та можливостей. Але коли дізналися, що за морем є якась поступова система Промислу Народів, то і ми почали Промисляти Народами...», — саркастично зауважує М. Маркевич [32].

Заразом він відкидає провідну методологічну настанову М. Полевого стосовно історії народу як основного предмета наукових студій та її протиставлення щодо історії держави. Натомість М. Маркевич обстоює тезу про неможливість відокремити минувшину народів від історії їхніх володарів [33].

Схожу думку він висловлює і в листі від 26 січня 1836 р. до російського поета В. Жуковського, в якому повторює відомий вислів М. Карамзіна: «Історія народу належить царю» [34].

Зауважимо, що опонент М. Полевого вважає шкідливою навіть саму спробу такого поділу. Він наголошує, що «Історія є наукою вельми Корисною для Царів і Полководців» [35].

Зрештою, М. Маркевич демонструє скептичне й негативне сприйняття студій М. Полевого з перспективи пізньопросвітницького раціоналізму, зокрема наголошує на повчальній функції історії. Однак цей негативізм не є тотальним. Приміром, український історик практично погоджується з тезою М. Полевого, коли розглядає малоросійську минувшину як частину більш загальної історії Росії [36].

Отже, мотивації М. Маркевича як дослідника є досить складними та суперечливими. Це – домінація літературно-естетичних складових і культурницьке представлення малоросійського патріотизму, які сполучаються з щирою загальноімперською лояльністю й пізньопросвітницьким розумінням призначення історіописання.

Такий інтелектуальний підмурок спричиняв досить своєрідну й вибірковою рецепцію тогочасних романтичних новацій, до якої автора ИМ підштовхували його дослідницькі практики (літературна, етнографічна й антикварна).

Втім, для реалізації амбітного проекту з написання нової версії історії України в 30–40-х роках ХІХ ст. фахові можливості й підготовка Миколи Маркевича видаються щонайменше недостатніми, особливо якщо взяти до уваги стислий термін підготовки його

п'ятитомника (літо 1838 – початок 1840) [37].

Загалом таке досить дивне поєднання поміщика-культурника й антиквара-збирача історичних пам'яток і реліквій з літератором-митцем та етнографом-практиком в одній особі створювало незвичайний, перехідний тип історика-аматора зі своєрідним стилем мислення.

Уже перші рядки в ИМ виявляють самобутні авторські інтенції, зокрема прагнення продемонструвати неповторний характер українського «простору землі».

Водночас М. Маркевич відразу постулює власні принципи щодо композиції ИМ, в основу якої покладено шестичленну періодизацію української історії: 1) від найдавніших часів до Лянцкоронського, 1500 р.; 2) від Лянцкоронського до унії, 1500–1592; 3) від початку унії до Богдана Хмельницького, 1592–1646; 4) від поголовного повстання до смерті Хмельницького, 1646–1657; 5) від смерті Хмельницького до падіння Мазепи, 1657–1709; 6) від падіння Мазепи до останніх днів Малоросії, 1709–1793 [38].

Така періодизація, незважаючи на змістову неоднорідність, відображає авторське розуміння безперервності та поділу української історії попри численні масштабні метаморфози.

Зауважимо, що періодизація М. Маркевича побудована за принципом контрастності – періоди слави й піднесення чергуються з епохами занепаду і катастрофічної руйнації.

Отож, мінливість і швидкоплинність світу історії сприймається істориком набагато повніше, ніж Д. Бантишем-Каменським.

Наприклад, М. Маркевич наголошує на тому, що татарська навала та литовське завоювання розділило Русь на Русь південну та її «молодшу сестру» – Русь північну [39]. Проте історик не розвиває цієї теми, обмежившись самою лише стислою згадкою про поділ Русі. Втім, у подальшому викладі автора неодноразово зустрічаємо ідею «двох

Росій», зокрема щодо доби Хмельниччини [40].

Однак, незважаючи на нібито чітке окреслення принципів побудови й оформлення фактографічного матеріалу, композиція «Истории Малороссии» є вкрай нерівномірною. Причому сам автор досить часто порушує власні принципи. Зокрема, М. Маркевич практично не тільки не узагальнює матеріал з обсягу окремих глав, а навіть окреслених ним періодів, які об'єднують низку структурних одиниць.

Історію докозацької доби (до 1500 р.) він висвітлює лише в одній-єдиній главі. Натомість перебіг подій другої половини XVII – початку XVIII ст., тобто п'ятий і шостий періоди за його поділом, подаються істориком дуже докладно (34 глави).

Прагнучи компенсувати таку очевидну диспропорційність у викладі фактографічного матеріалу, М. Маркевич відразу розставляє низку оціночних коментарів. Приміром, він відзначає, що приєднання Малоросії до Литви було добровільним [41], а також наголошує на рівноправному тлумаченні об'єднання з Польщею, в яке ввійшли «рівні з рівними і вільні з вільними» [42]. Проте подані зауваги М. Маркевича дуже нагадують схожі вислови в ИР [43].

В аналогічному плані він тлумачить і приєднання до Москви, зокрема наголошує, що тільки «злиття Малоросіян з Московою могло зміцнити загальний добробут Росії» [44] та зробити її «першорядною державою» [45]. У такому ж дусі історик коментує й інші події та явища. Зокрема, розкриваючи загальний зміст литовської доби малоросійської історії, автор відзначає, що «безперервно необхідні були для нас (українців. – Авт.) підтвердження пакт і привілеїв, і безперервно вони порушувалися, незважаючи на королівське веління» [46].

За слухним спостереженням І. Крип'якевича теза про рівноправність України в державних об'єднаннях із Литвою, Польщею та Московщиною є ос-

новною ідеєю в ИМ, яка запозичена її автором з ИР [47].

Для М. Маркевича властивий персоналізований принцип викладу матеріалу. Зокрема, історію козащини XVI ст. автор висвітлює майже виключно з перспективи славетних діянь гетьманів. Такого ж канону він тримається й у викладі історії XVII–XVIII ст. Загалом цей принцип домінує в його праці настільки, що низка розділів названі іменами відповідних гетьманів.

Наразі слід підкреслити, що така техніка викладу є характерною ознакою ИМ. Власне, через замальовки історичних осіб М. Маркевичем створюється образ тієї чи іншої епохи.

Водночас історикові притаманна не лише домінація козацької слави, а й своєрідне протиставлення її трагічним подіям, чергування світлих і темних періодів минушини. Причому окремі деталі персональних характеристик екстраполюються автором до сутнісних рис історичного руху.

Скажімо, про польського короля Сигізмунда III М. Маркевич пише: «це той щасливець, котрий кілька разів міг об'єднати з Польщею, Литвою та Малоросією Росію та Швецію, і котрий заклав підвалини загибелі Польщі» [48]. Заразом смерть К. Косинського він характеризує як набат, переддень «загальної брани» між поляками й малоросіянами [49]. Подібним чином історик оцінює і загибель С. Наливайка, яка стає кульмінацією гонінь на православну віру, що поклала початок «нечуваних бід Малоросії» [50].

Так чи інакше вказані замальовки історичних осіб фактично є елементами соціопсихологічної характеристики суспільства, які виявляють романтичні елементи авторського стилю мислення.

У плинності людського буття, а надто видатних особистостей, у М. Маркевича проступає романтичне розуміння мінливості світу історії, зокрема естетично-літературний спосіб її сприйняття, самотутній дуалізм у зображенні тріумфу козацької слави та трагізму, катастрофічності й духовного напру-

ження тогочасного українського життя. Приміром, він характеризує добу напередодні Хмельниччини як «навислу грозу» над Річчю Посполитою [51].

Слід зазначити, що автор, як і Д. Бантиш-Каменський, приділяє пріоритетну увагу зовнішній канві історичних подій, насамперед у військово-політичній площині.

Один із рецензентів студії М. Маркевича з цього приводу відзначив, що її варто було б назвати «Историей войн Казаков Малороссийских», аніж ИМ [52]. Зазначені пріоритети у його викладі виглядають тим дивнішими, коли взяти до уваги зібраний ним величезний етнографічний матеріал, а також його щире, майже фанатичне зацікавлення українською старовиною.

Почасти вказані особливості пояснюються тим, що автор значну частину матеріалу з «внутрішньої історії» переніс у додатки до п'ятого тому, в якому вміщені відомості про кількість військ та населення за різними джерелами, список полків, устрій і управління, розпис правителів Малоросії, таблиця гетьманів, списки генеральної старшини, церковних ієрархів, хронологія битв і пригод тощо.

Стиль мислення автора ИМ виявляється і в його ставленні до джерел. Причому до останніх він підходить не стільки як історик, скільки як антиквар-колекціонер, котрий отримує естетичну насолоду від самого процесу збирання й упорядкування пам'яток.

Наприклад, М. Маркевич з надзвичайним пієтетом згадував побажання російського поета В. Жуковського, висловлені в листі від 24 лютого 1834 р., збирати та «розробляти народні перекази» [53]. Цю пораду він розглядав як провідний дороговказ у своїй практичній діяльності, зокрема у процесі підготовки ИМ.

За слушною заувагою Д. Багалія в ИМ «...сировина або напівсировина займає у М. Маркевича більше місця, ніж оброблена історія. Характерна ця напівсировина, бо вона яскраво малює нам М. Маркевича, як історика, дово-

дить, чому саме він надавав великого значіння в своїх, так би мовити історичних екскурсах» [54].

Недаремно з п'яти томів ИМ три складаються з публікації джерел, посилянй і різноманітних додатків. Та навіть за такого розподілу матеріалу М. Маркевич в останній примітці до п'ятитомника висловлює жаль, що не зміг у повному обсязі подати витяги з багатьох джерел [55]. Ця нотатка автора свідчить, що літературно-естетичне опрацювання матеріалу в його викладі постійно конфліктує з антикварними мотивами.

Вважаємо, що це спостереження справедливе і стосовно всієї творчої спадщини М. Маркевича, в якій є чимало нереалізованих задумів і незавершених праць на тлі значної кількості нагромадженого матеріалу.

Найважливішим джерелом для М. Маркевича є ИР. З цього твору він запозичує не лише фактографічні відомості та вигадані сюжети і документи, а й автономістсько-патріотичні настрої, які використовувє для новітньої трансформації до власних інтелектуальних смаків і потреб.

Зазначимо, що деякі дослідники знаходять в ИР початки предромантизму [56]. Відтак мотиви козацької героїки й слави, представлені в цьому творі, чудово сприймаються М. Маркевичем, який часто-густо використовує останні, навіть подає деякі вислови з ИР у дещо переробленому вигляді. Водночас в ИМ практично відсутні елементарні критичні тлумачення тих чи інших джерел, хоч автор і прагне продемонструвати читачеві власну думку щодо позиції певного історика або його студії.

Варто звернути увагу і на науковий апарат ИМ. Зокрема, наслідуючи Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевич здійснив публікацію документів і матеріалів як додатків у третьому та четвертому томах. Проте порівняно з ИМР апарат ИМ має більш формальний або, точніше, демонстративний характер для підкреслення її фахової належності.

Зауважимо, що автор ИМ використовує фактографічну основу ИР, ИМР Д. Бантиша-Каменського та інші студії, переважно в компілятивному сенсі. Наприклад, М. Маркевич наводить т. зв. лист гетьмана Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича та відповідь на нього, які запозичені з ИР [57].

Наразі слід зазначити, що історику були відомі критичні відгуки, які ставили під сумнів достовірність указаних епістолярних матеріалів. Це впливає з його власного коментаря.

«Він пестив хороброго главу народу дружелюбним іменем Гетьманушка, котре приємно було отримати від такого великого Царя, від Царя єдиноплемінного та єдиновірного. Дехто спростовує достеменність відповіді, говорить, що Цар не міг писати до Гетьмана слова шанобливого, але сам розум доводить нам, що Архієпископ Георгій (Кониський. – *Авт.*) неспроможний був зробити підробку. Згадаємо, що Гетьман тоді ще не був Царським підданим, що це був непереможний воєначальник ста тисяч воїнів, хитрий проводир цілого народу і мав усі можливості приєднатися до Криму або до Туреччини. Як же інакше було писати (до Б. Хмельницького. – *Авт.*) як не шанобливо?» – риторично запитує М. Маркевич [58].

Інакше поставився до цих відомостей з ИР Д. Бантиш-Каменський, який уважав їх сумнівними. «Грамоти цієї в Архівних справах немає. Вміщена в «Истории Русов» не заслуговує довіри. У ній стиль зовсім інший: замість Царського милостивого слова, написано *шанобливе слово*; в одному місці Гетьмана іменують *предостойним Гетьманом*, в іншому – *Гетьманушком* (курсив Д. Бантиша-Каменського. – *Авт.*) і т. п.», – зазначає вчений [59].

Таким чином, різне ставлення двох істориків до повідомлення одного і того ж джерела вирізняє два відмінні ідеали науковості: нормативний із початками критичного відношення до тлумачення певних відомостей (Д. Бантиш-Каменський) та розмитий, літера-

турно-естетичний із вкрапленнями антикварних й етнографічних елементів (М. Маркевич).

Останній відображає амбівалентні мотиви в творчості М. Маркевича: орієнтацію на літературно-мистецьке опрацювання відомостей заради загальної цілісності в сприйнятті минувшини й одночасно демонструє антикварне ставлення, зокрема пієтет автора до зібраних фактографічних відомостей.

Варто відзначити і численні запозичення М. Маркевича з ИР та ИМР. В. Горленко афористично висловився, що в «Истории Малороссии», опублікованій за чотири роки до появи «Истории Русов», Маркевич цілковито обібрав це джерело [60]. Зрештою, компілятивні вclusions фактографічного матеріалу М. Маркевич приховує під великою кількістю різноманітних сентенцій та психологічних відступів.

Мабуть, він прагнув поєднати художньо-естетичне відтворення минувшини з викладом величезної кількості фактів. Однак чимало зібраних ним відомостей і матеріалів не вкладалися в канву авторського викладу, який переважно концентрувався навколо визначних особистостей і перебігу військово-політичних подій.

Ця проблема в межах романтичного історіописання зазвичай вирішується за рахунок уведення до конструкції минувшини масового, колективного героя – народу-нації. Втім, обмежене й вибіркоче сприйняття романтизму завадило історикові вдатися до цього способу. Народна маса представлена на сторінках ИМ переважно на другому, а то й на третьому планах.

Отже, автор ИМ виглядає більше як колекціонер-антиквар, якому шкода вилучити або відкинути хоч би частину віднайденого матеріалу, аніж учений.

Попри домінування персоніфікованої канви викладу, М. Маркевич прагне продемонструвати і загальний психологічний стан суспільства.

Взагалі для авторської манери характерне поєднання емоційної експресії та художньо-естетичних замальовок

з психологічними екскурсами, морально-етичними роздумами, в яких історик постає як літератор-митець. Щоправда в ИМ вкраплюються й окремі елементи пізньопросвітницької критики та приклади з обсягу моралізаторських повчань.

Приміром, загальна оцінка церковної унії в історика досить суперечлива, особливо її мотиваційна частина. Зокрема, він тлумачить Брестську унію 1596 р. як вияв «напівдикого варварства середніх віків» [61].

Таким чином, М. Маркевич фактично оцінює унію з перспективи просвітницької критики обскурантизму та середньовічної схоластики. Натомість перебіг боротьби між католицьким і православним духовенством на Брестському соборі він відтворює наслідуючи ИР як боротьбу супроти релігійних утисків малоросіян [62]. Причому православна віра розглядається ним як самоцінна складова, ба навіть духовна основа українського суспільства. Тож вістря авторської критики повертається в інший бік, а просвітницька ідея «середньовічного варварства» зникає взагалі. Втім, критичні нотки в такому ж дусі і далі зустрічаємо у висвітленні інших подій української історії.

Поряд із психологічними характеристиками в ИМ знаходимо й оціночні елементи, подані здебільшого з морально-етичної, духовної перспективи. Зауважимо, що в студії М. Маркевича споглядаємо і звичайне утилітарне моралізаторство, до якого досить часто вдавався його попередник – Д. Бантиш-Каменський.

Проте у рецепції М. Маркевича духовний чинник часто-густо іманентно пов'язаний із самим рухом історії, її станом у ту чи іншу добу. Наприклад, апокрифічний сюжет з ИР про гетьманство Федора Богдана. Автор називає цей час «золотим віком» Малоросії, який вирізняється «духом єдності та братської однотайності» між поляками і малоросами [63].

Отож, у викладі української історії, принаймні до закінчення Хмельниччи-

ни, М. Маркевич здебільшого послуговується літературно-естетичним способом її відтворення, зокрема приділяє значну увагу морально-етичним і духовним складовим, які виказують романтичні впливи.

Зрештою, постать М. Маркевича цікава досить незвичним поєднанням архаїчних і модерних елементів у його дослідницьких практиках. Адже автор не лише відтворює старі сюжети та традиційні мотиви, що побутували в ИР, а й прагне розширити останні, вкласти в них новий, романтичний зміст, вловити через залишки старовини неповторний дух тієї чи іншої епохи.

Зокрема, шанобливе ставлення до пам'яток минулого підноситься істориком до масштабу самоцінності всієї української історії, буття якої набуває самостійного, внутрішнього сенсу. Водночас М. Маркевич розглядає малоросійську минувшину як невід'ємну частину загальноросійської історії.

Зауважимо, що автор відтворює історію Малоросії не тільки шляхом апології слави, а й застосовує морально-етичне і трагіко-катастрофічне обрамлення минулого. Проте достовірність окремих подробиць і деталей має для М. Маркевича часто-густо другорядне або й третьорядне значення. Натомість він зосереджує свої зусилля на тому, щоб створити загальний образ («картину») певної епохи.

Однак історик з пієтетом ставиться й до фактографічного матеріалу, що не вкладається в літературно-естетичну канву викладу і переносить його в численні додатки. Відтак минувшина сприймається М. Маркевичем здебільшого з погляду письменника-митця й антиквара водночас.

За таких дослідницьких установок каузальний зв'язок майже не простежується в ИМ. Натомість чільне місце в творі М. Маркевича посідає художньо-естетична скерованість, романтична апологія у відтворенні не тільки тієї чи іншої епохи, а всієї української історії. Вочевидь, вона є само-

достатньою в його історичних поглядах, хоч він не тільки не відкидає, а навпаки, підкреслює фахові ознаки своєї праці у дусі пізньопросвітницького раціоналізму.

«Історія, як присяжний медик, котрий розкриває трупи отруєних людей, повинна викривати такі таємниці, до яких має непереборну відразу», – зазначає М. Маркевич [64]. В іншому місці він обстоює думку, що «обов'язок Історика вимагає бачити своїми очами всі давні папери, для того, щоб не брати інакше, як із самого джерела» [65]. Такі зауваги сприймаються як певний дисонанс у світлі літературно-естетичних пріоритетів М. Маркевича.

Втім, вони здебільшого віддзеркалюють різноманітні інтелектуальні впливи на автора ИМ і становлять більше зовнішній антураж, який демонстративно декларує історик, аніж сутнісні риси праці. Більше того, вони показують розмитість ідеалу науковості М. Маркевича, який коливається між початками романтизму і канонами пізньопросвітницького раціоналізму, етнографізмом та антикварним пієтетом, апологією малоросійської слави і лояльністю імператорському престолу.

Невипадково в ИМ зустрічаємо численні суперечності, які не узгоджуються з первісними авторськими конструкціями. Приміром, постійне прагнення історика акцентувати увагу на рівноправному характері державного об'єднання Малоросії з Московією, зокрема його теза про Б. Хмельницького як «незалежного володаря» [66], згодом поступається думці про необхідність урізання прав і привілеїв Гетьманщини в наступні десятиріччя.

Врешті-решт, характеризуючи становище на українських землях на початку 1680-х років, М. Маркевич стверджує, що «..Малоросія була підготовлена до здійсненого злиття з братами своїми, Великоросами, і до життя спокійного під Державою Царів» [67].

Зауважимо, що перехід І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII автор

характеризує як акт, що дав «привід і право Петру знищити умови Хмельницького та злити в єдину масу дві стихії Імперії, два народи єдиновірні й єдиноплемінні» [68]. Відтак романтична апологія славетної та героїчної української історії раптово трансформується в міркування раціональної доцільності, яке вимагає ліквідації Гетьманщини для «злиття» Малоросії з Російською імперією.

Більше того, М. Маркевич змальовує Петра I як «генія», «велетня», великого реформатора, який обороняє загальноросійські інтереси. «Петро все вів до однієї мети – до *просвітництва Росії, а з просвітництвом пов'язано благоденство* (курсив наш. – Авт.)», – стверджує історик [69].

Згодом він висловлюється ще категоричніше: «бажаючи блага Росії, яку він (Петро I. – Авт.) любив більше, ніж себе, наважився, будь-що, стерти з лица землі Гетьманщину; твердо обстоював необхідність того, щоб урівняти права України з правами Москви. Він знехтував звинуваченнями сучасників і наріканнями народу, який не знав до чого його ведуть, – відкинув їх для блага у майбутньому і для слави у віках...» [70].

Причому М. Маркевич здавалося настільки переконаний в архаїчності старої Гетьманщини, що навіть засуджує її відновлення у 1727 р. «Цей захід суперечив інтересам Імперії, він зовсім нерозважливий», – зазначає історик [71].

Відзначимо, що М. Маркевич був свідомий того конфлікту, який виник між героїко-патріотичним висвітленням і витлумаченням матеріалу до доби Хмельниччини включно та пізньопросвітницьким, раціоналістичним трактуванням наступних історичних епох.

Зокрема, він докладно зупиняється на обґрунтуванні необхідності входження України до складу Російської імперії. «Є багато важливих причин, за якими Малоросія повинна була ввійти до складу Імперії Всеросійської. Свобо-

да почуттів, свобода вірувань найперша з них», – наголошує автор [72]. Тому історик обстоює думку, що перед тогочасними малоросіянами постала дилема: або вести пастушаче чи розбійницьке життя, або вступити під скіпетр Російської імперії [73].

Зазначений конфлікт романтичної апології з пізньопросвітницьким раціоналізмом у тлумаченні української історії в ИМ зумовлювався різними причинами. Насамперед слід відзначити, що, починаючи з доби Хмельниччини, автор дедалі більше запозичує матеріал із ИМР Д. Бантиша-Каменського. Вочевидь, це призводить до поширення просвітницьких розумувань, які раніше побутували у вигляді окремих включень, що істотно не впливали на романтичну домінацію у висвітленні української історії.

Одночасно автор прагнув тою чи іншою мірою узгодити свій малоросійський патріотизм із загальноросійською лояльністю. З цієї перспективи раціоналізм видавався звичним і найприйнятнішим способом досягнення цієї мети. Звісно, такі спроби призводили до логічних суперечностей у трактуванні малоросійської історії, особливо за часів Петра I.

Наразі сучасні науковці вказують на подвійну етнокультурну лояльність М. Маркевича, зокрема наголошують на тому, що вона була взаємодоповнюючою (В. Кравченко) [74], а також звертають увагу на синтез автономістських та лоялістських інтерпретацій в його творчості (С. Величенко) [75].

Втім, із перспективи ИМ, очевидно, слід вести мову про співіснування відмінних інтелектуальних пластів. Адже і в другому томі, в якому питома вага просвітницької критики, автор і далі тримається літературно-естетичної манери викладу. Причому він намагається віднайти морально-етичні підстави своєї конструкції малоросійської історії. Зокрема, розглядаючи «зраду» Мазепи, автор супроводжує її такими роздумами: «Якщо б ця зрада була зроблена на користь народу, на

благо хоч би помилково зрозуміле. Повторюємо: *зрада була з особистих вигод, з жадоби власної незалежності, з пристрасті до корони Великокнязівської* (курсив наш. – Авт.), за котру думав він заплатити Полякам Україною» [76]. Цей коментар виявляє спробу історика підвести під своє трактування подій моральні, духовні основи.

Ще більш промовистою є інша сентенція М. Маркевича щодо оцінки гетьманства І. Мазепи, особливо стосовно мірил вартості історичних постатей: «Народ всюди народ; його виводки вірні та чіткі; він краще всіх характеристичних описів представляє людей, їх вдачу та розум; і часто швидким обрисом, двома словами, одним прислів'ям. Про Мазепу він сказав: *від Богдана до Івана не було Гетьмана* (курсив М. Маркевича. – Авт.)» [77].

Якщо б автор цього виразу не був нам достеменно відомий, то його можна з певністю приписати М. Костомарову, якому притаманна оцінка історичних постатей та явищ в означеному контексті.

В інтелектуальному плані студію М. Маркевича можемо розглядати як своєрідну предтечу творчих експериментів adeptів романтичного народництва на ниві українського історіописання, які вивели на авансцену минувшини колективного героя – народ-націю.

Таким чином, ИМ відображає два різні конфлікти в світогляді та поглядах М. Маркевича. Провідним із них є змагання між застарілими канонами пізньопросвітницького раціоналізму і класицизму та новітніми романтичними впливами, між загальноросійською лояльністю і малоросійським патріотизмом. Інший конфлікт походить із царини своєрідної рецепції романтизму самим М. Маркевичем, який прагнув трансформувати сюжети доби середньовіччя та ранньомодерних часів у героїко-патріотичному дусі на кшталт ИР, однак спирався, частково, як на нові вимоги романтизму, так і на архаїчну

культурно-історичну традицію Гетьманщини.

Таким чином, у поглядах і світосприйнятті М. Маркевича змагалися літератор-митець з колекціонером-антикваром і етнографом. Ця конфронтація створювала досить химерний літературно-антикварний стиль мислення історика, в якому хаотично вкраплені елементи пізньопросвітницького раціоналізму і літературного класицизму, етнографічного романтизму й надзви-

чайної пошани до автономістської традиції минулого, апології козацької слави та місцевого патріотизму і загальноімперської лояльності.

Водночас розмитість ідеалу науковості М. Маркевича не дозволяла генералізувати його розмаїті уявлення, погляди й переконання. Відтак спроби цілісного, синтетичного представлення минулщини в ИМ часто-густо містять довільне нашарування різних інтелектуальних пластів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - М., 1842. - Ч. 1-3. // Сын Отечества. - 1842. - № 3. - С. 11.
2. Маркевич Н. Первая любовь, подвиги и кончина Тимофея Хмельницкого // Маяк. - 1840. - Ч. 5. - С. 1-7; *Его же*. Мазепа // Там же. - 1841. - Ч. 23. - С. 33-54; Ч. 24. - С. 55-70; 1842. - Т. 1. - С. 1-15; *Его же*. Гетманство Барабаша // Рус. вестн. - 1841. - № 5. - С. 468-492.
3. Бурачек С. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - М., 1842. - Ч. 1-3 // Маяк. - 1842. - Т. 5, № 9. - С. 47.
4. Марченко М. І. Українська історіографія: з давніх часів до середини ХІХ ст. - К., 1959. - С. 150.
5. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ - середина ХІХ ст.). - Х., 1996. - С. 325.
6. Когут З. Коріння ідентичності. - К., 2004. - С. 198.
7. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя // Киев. старина. - 1894. - № 11. - С. 264; Грушев-
- ский М. Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения // Украинский народ в его прошлом и настоящем: В 2 т. - СПб., 1914. - Т. 1. - С. 19; Крип'якевич І. Українська історіографія ХVІ-ХVІІІ в. - Л., 1923. - С. 7 (32); Макаров Н. Воспоминания о Н. А. Маркевиче // Основа. - 1861. - № 1. - С. 294; Пыпин А. Малорусская этнография за последние двадцать пять лет // Вестн. Европы. - 1886. - № 1. - С. 302; Франко І. Нарис з історії українсько-руської літератури до 1890 р. - Л., 1910. - С. 101.
8. Ульяновський В. І. Незавершені та маловідомі праці М. А. Маркевича // Рукописна та книжкова спадщина України. - К., 1994. - Вип. 2. - С. 61-62; Кравченко В. В. Назв. праця. - С. 301-302.
9. Жемчужников Л. М. Заметка к статье «Воспоминания о Н. А. Маркевиче» // Основа. - 1861. - № 2. - С. 185-187.
10. Якушкин В. К литературной и общественной истории 1820-1830 гг. // Рус. старина. - 1888. - № 12. - С. 599.
11. Бойко Ю. М. А. Маркевич і Т. Г. Шевченко // ЗІТШ. - 1963. - Т. 177. - С. 123.
12. Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич, 1804-1860. - Л., 1987. - С. 30-35.
13. Маркевич Н. Предисловие // Украинские мелодии. - М., 1831. - С. ХХVІІ-ХХVІІІ.
14. *Его же*. Статистика прошлого [18] столетия. Народонаселение, хозяйство, торговля, быт и пр. // Инт. рукопису Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського (далі - ІР НБУВ), ф. 14, спр. 4977, арк. 1-105.
15. [Архив Н. А. Маркевича] // Отеч. зап. - 1851. - Т. 74. - С. 328-335.
16. Акты, поясняющие Историю Малороссии и открытые Н. А. Маркевичем // Чтения в имп. О-ве истории и древностей российских при Моск. ун-те. - 1848. - Кн. 1. - С. 109.
17. Собр. соч. М. А. Максимо-вича: В 3 т. - К., 1876. - Т. 1. - С. 524.
18. Пыпин А. Малорусская этнография... - С. 301; *Его же*. История русской этнографии: В 4 т. - СПб., 1891. - Т. 3. - С. 341.
19. Грушевский А. С. Н. А. Маркевич // Журн. М-ва нар. просвещения. - 1911. - № 1. - С. 110.

20. *Чижевський Д.* Філософські твори: В 4 т. – К., 2005. – Т. 2. – С. 146.
21. *Прицак О.* Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973). – Кембридж; Нью-Йорк, 1973. – С. 97.
22. *Крижанівський С.* «Українські мелодії» Миколи Маркевича в початках українського романтизму XIX ст. // *Сучасність*. – 1993. – № 2. – С. 147.
23. *Косачевська Е. М.* Указ. соч. – С. 107.
24. *Н. П.* [Полевой Н.] Малороссия. Ее обитатели и история. Рец. на кн.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – М., 1830. – Ч. 1–3. // *Московский телеграф*. – 1830. – № 17. – С. 77.
25. *Маркевич Н. А.* О Малороссии и об Украине // *ИР НБУВ*, ф. 14, спр. 4978, арк. 1–9.
26. *Там же*, арк. 3.
27. *Там же*, арк. 4 зв.
28. *Там же*, арк. 8.
29. *Там же*, арк. 8 зв.–9.
30. *Маркевич Н. А.* О народах Обитавших в Стране, где Господствует Язык Малороссийский // *ИР НБУВ*, ф. 14, спр. 4978, арк. 10–26.
31. *Полевой Н.* История русского народа: В 6 т. – М., 1830. – Т. 1. – С. V.
32. *Маркевич Н. А.* О народах Обитавших в Стране..., арк. 14 зв.
33. *Там же*, арк. 14 зв.–15.
34. *Перетц Л. Н.* Два украинских корреспондента В. А. Жуковского // *Сб. ст. к сорокалетию ученой деятельности акад. А. С. Орлова*. – Л., 1934. – С. 100.
35. *Маркевич Н. А.* О народах Обитавших в Стране..., арк. 15.
36. *Там же*, арк. 11.
37. *Кравченко В. В.* Назв. праця. – С. 307.
38. *Маркевич Н.* История Малороссии (далі – ИМ). – М., 1842. – Т. 1. – С. 4, 5.
39. *Там же*. – Т. 1. – С. 9.
40. *Там же*. – С. 348, 354.
41. *Там же*. – С. 11.
42. *Там же*. – С. 13.
43. *Кониский Г.* История Русов. – К., 1991. – С. 6.
44. *Маркевич Н.* ИМ. – Т. 1. – С. 258.
45. *Там же*. – С. 347.
46. *Там же*. – С. 23.
47. *Крип'якевич І.* Назв. праця. – С. 6 (31).
48. *Маркевич Н.* ИМ. – Т. 1. – С. 69.
49. *Там же*. – С. 81.
50. *Там же*. – С. 92.
51. *Там же*. – С. 144, 145.
52. *Савельев Н.* Рец. на кн.: Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842. – Т. 1–4 // *Журн. Мин-ва нар. просвещения*. – 1843. – № 8. – С. 181.
53. *Письма В. А. Жуковского, А. Ф. Воейкова и И. И. Дмитриева к Н. А. Маркевичу // Москвитянин*. – 1853. – № 12. – С. 11.
54. *Багалій Д. І.* Вибр. праці: У 6 т. – Х., 2001. – Т. 2. – С. 406.
55. *Маркевич Н.* ИМ. – М., 1843. – Т. 5. – С. 85.
56. *Скринник М.* Ідейне підґрунтя українського романтизму // *ЗНТШ*. – 1991. – Т. 222. – С. 213.
57. *Маркевич Н.* ИМ. – Т. 1. – С. 327–331; *Кониский Г.* Указ. соч. – С. 115–117.
58. *Маркевич Н.* ИМ. – Т. 1. – С. 331.
59. *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – М., 1830. – Ч. 1. – С. 72 (прим. 317).
60. *Горленко В.* Из истории южнорусского общества начала XIX века // *Киев. старина*. – 1893. – № 1. – С. 63.
61. *Маркевич Н.* ИМ. – Т. 1. – С. 76.
62. *Кониский Г.* Указ. соч. – С. 32, 33; *Маркевич Н.* ИМ. – Т. 1. – С. 78–84.
63. *Маркевич Н.* ИМ. – Т. 1. – С. 61.
64. *Там же*. – Т. 2. – С. 413.
65. *Там же*. – Т. 5. – С. 49.
66. *Там же*. – Т. 1. – С. 377.
67. *Там же*. – Т. 2. – С. 272.
68. *Там же*. – С. 444.
69. *Там же*. – С. 448.
70. *Там же*. – С. 510.
71. *Там же*. – С. 593.
72. *Там же*. – С. 582.
73. *Там же*. – С. 583, 584.
74. *Кравченко В. В.* Назв. праця. – С. 317.
75. *Velychenko S.* National History as Cultural Process: A Survey of the Interpretations of Ukraine's Past in Polish, Russian, and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. – Edmonton, 1992. – P. 167.
76. *Маркевич Н.* ИМ. – Т. 2. – С. 496.
77. *Там же*. – С. 565.

SUMMARY

The intellectual foundations of vive-volume study «History of Malorossia» (Moscow, 1842–1843) by Mykola Markevich are highlighted. The co-existence and competition of elements of late-enlightenment rationalism and antiquarian-aesthetic apologia in author's structure of Ukrainian history are examined. The architectonics of works, technique of exposition and system of argumentation of fundamental theses are analyzed.